

*Валерій Єфименко
(Київ)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б) НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Для дослідників та широкого загалу, що цікавляться історією Організації українських націоналістів бандерівського напрямку [ОУН(Б)], ще й досі залишається маловідомою діяльність її спеціального підрозділу — референтури СБ (Служби безпеки) у період після закінчення Другої світової війни, коли відбувалося становлення радянської влади на західноукраїнських землях.

Зважаючи на те, що питання, пов'язані з боротьбою ОУН(Б) проти радянського режиму в цьому регіоні, є не лише об'єктом зацікавленості фахівців-істориків, але й предметом громадських дискусій, висвітлення діяльності одного з найбільш утаємничених підрозділів ОУН(Б) із залученням архівних матеріалів, на нашу думку, сприятиме формуванню об'єктивного погляду на суперечливі сторінки вітчизняної новітньої історії, становитиме інтерес у науковому і пізнавальному плані.

Розгляд діяльності спецпідрозділу ОУН(Б) неможливий без змалювання загальної ситуації, яка склалася після звільнення від німецьких окупантів західноукраїнських земель, та з'ясування намірів керівництва оунівців-бандерівців щодо продовження боротьби за Українську Соборну Самостійну Державу.

Зазначимо, що умови, в яких опинилося оунівське підпілля у середині 1945 р., були для нього дуже несприятливими. Певна частина кадрового складу організації та її збройних загонів була знищена або нейтралізована. Так, у лютому 1944 — липні 1945 рр. у західноукраїнському регіоні було вбито 92,8 тис. учасників підпілля ОУН та членів його збройних формувань, затримано 96,5 тис., здались радянським органам держбезпеки і внутрішніх справ 41,8 тис. (17,4 тис. з них були заарештовані)¹. Чималі втрати поніс безпосередньо й спецпідрозділ ОУН(Б), адже СБ відіграла досить важливу роль в організації та здійсненні активного спротиву політиці радянської влади в західних областях УРСР.

Проте, незважаючи на вказані втрати, оунівцям-бандерівцям в цілому вдалося зберегти свої структури і військові сили. Виконуючи настанови керівників щодо безкомпромісної боротьби з органами нової влади, працівники спецпідрозділу намагались створювати нестерпні умови для роботи різних владних структур, нагнітати страх серед місцевого населення, щоб запобігти його співробітництву з представниками влади.

Про цю особливість діяльності спецпідрозділу ОУН(б) згадувалось в ряді аналітичних документів, підготовлених органами НКДБ і НКВС. В одному з них, який характеризував ворожі прояви оунівського підпілля у III кварталі 1945 р., давався такий послідовний їх перелік:

— вбивства представників районного та сільського активу, військовослужбовців, колишніх підпільників, які з'явилися з повинною, та членів їх сімей; осіб, що підозрювалися оунівцями у зв'язках з органами НКДБ-НКВС; осіб, яких було зкомпроментовано під час чистки ОУН-УПА; вбивства з метою приховування своєї антирадянської діяльності (ліквідація свідків і потенційних донощиків); співробітників НКВС та НКДБ, бійців винищувальних батальйонів та груп самоохорони;

— захоплення і відведення до таємних баз підпілля сільських активістів, бійців винищувальних батальйонів, військовослужбовців і тих, хто з'явився з повинною до органів НКВС; диверсії у радгоспах і підсобних господарствах, спалення будівель, сільськогосподарських машин, хліба на токах та складах;

— напади на обози із зерном, що направлялись до збірних пунктів; на групи радпартактиву, які організовували хлібозаготівлю; на сільські ради (що супроводжувались вилученням та знищенням всієї документації, спаленням будівель, вбивством або примусовим відведенням до баз підпілля голів та секретарів сільських рад);

— диверсії на залізничних станціях та коліях, обстріли потягів, мінування залізничних та шосейних доріг; напади на підприємства харчової промисловості, лісо- і торфових розробок; пошкодження та руйнування ліній дротяного зв'язку; напади на фельд'єгерів спецзв'язку; обстріли гарнізонів військ Червоної Армії та внутрішніх військ НКВС; пограбування магазинів сільпо; розповсюдження антирадянських листівок та вивішування оунівських гасел².

Згідно з документом, більшість цих акцій було здійснено невеликими групами (5–20 осіб) та окремими бойовиками СБ. Оскільки працівники спецпідрозділу втягнулись у безпосередні сутички з представниками органів влади та військовими частинами, це призводило до відчутних втрат з їхнього боку. Зокрема, структури СБ проводу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) з кінця 1944 р. і до середини 1945 р. втратили понад 100 есбистів³. Гинули вони, як правило, під час проведення чекістсько-військових операцій, коли повністю блокувалася територія їхньої дисло-

кації і була виключена щонайменша можливість залишити її або сховатись. У квітні 1945 р. наприклад, при здійсненні такої операції в Станіславській (зараз Івано-Франківська) області було знищено 138 осіб, які мали пряме або опосередковане відношення до СБ⁴.

Така тенденція щодо втрат зберігалася і в наступні роки. Зокрема, у січні-лютому 1946 р. тільки у Тернопільській області було вбито 9 районних референтів і 14 керівників районних боївок СБ⁵, а у 1947 і неповному 1948 рр. на території, що входила до крайового проводу ОУН(б) «Захід-Карпати», було ліквідовано 4 окружних, 8 надрайонних і 26 районних референтів СБ та їхніх заступників, 20 кущових інформаторів, 14 комендантів і 116 бойовиків СБ⁶.

Радянські органи держбезпеки і внутрішніх справ завдавали найвідчутніших ударів по спецпідрозділу, коли використовували для цього колишніх учасників підпілля. За участю останніх створювались агентурно-бойові групи (спецбойки), які видавали себе за оунівців, заручались довір'ям підпільників та виконували розвідувально-підривні акції проти них. За даними відомого історика В.Сергійчука, до кінця 1945 р. було створено 150 подібних боївок загальною кількістю 1800 осіб. Станом на 20 лютого 1950 р. діючими залишались лише 19 з них кількістю 130 осіб⁷.

З весни 1944 р. посилилася явка з повинною учасників оунівського підпілля. Враховуючи те, що серед них були й ті, хто поповнив підпілля внаслідок примусової мобілізації або тимчасово попав під вплив пропаганди ОУН-УПА, не важко собі уявити, яку інформацію щодо оунівців могли отримати державні, партійні та правоохоронні органи.

В одному з організаційних звітів СБ, датованому 17 лютого 1945 р., повідомлялося, що в селах, поблизу яких дислокувались групи УПА, агентурна мережа радянських органів держбезпеки та внутрішніх справ становила до 30 осіб⁸. Не менш вражаючу картину агентурної діяльності противника дав керівник СБ ОУН(б) М.Арсенич у своєму листі-вказівці від 11 січня 1947 р.: «Повідомляю, що в деяких районах, де виявлена агентура, кількість агентів коливається від 5 до 7 осіб і якщо взяти до уваги, що всіх підпільників трохи більше 20–25 осіб на район, то така кількість агентів-внутрішників (агентів з числа підпільників. — *Авт.*) є жахливою»⁹.

Такі обставини змусили керівників ОУН(б) вжити ряд заходів. По-перше, з метою уникнення втрат у живій силі, починаючи з 1947 р. всі відділи УПА отримали вказівку на розформування до розмірів невеликих загонів. Частина кадрового складу вояків поповнила організаційні ланки і боївки СБ та окремі групи для здійснення диверсій, терористичних актів проти радянсько-партійного активу та місцевого населення, яке співпрацювало з державними органами та установами.

Були внесені деякі зміни в підпіллі також структурного характеру. Зокрема, відбувся перерозподіл територій, що підпорядковувались окремим

проводам. Так, крайовий провід «Карпати» повинен був охоплювати своїм впливом Станіславську і Закарпатську області та частину Дрогобицької; провід «Поділля» — Кам'янець-Подільську, Тернопільську та Вінницьку, Львівський провід — Львівську, частини Станіславської та Дрогобицької областей, провід ПЗУЗ — Ровенську, Волинську, частини Пінської та Житомирської областей, провід Східноукраїнських земель — Житомирську та Вінницьку області. Вводився ряд т.зв. генеральних округів, які підпорядковувались крайовому проводу. Повністю відбулася заміна кодів географічних назв місць знаходження баз та провідного активу організаційних ланок, псевдонімів, шифрів, паролів і т.п.

У травні 1945 р. керівники ОУН(б) у зв'язку із закінченням Другої світової війни в Європі оголосили Декларацію, в якій обґрунтували необхідність продовження боротьби та залучення до неї нових людей, особливо молоді. Оскільки в нових умовах був взятий курс не лише на продовження збройної боротьби, але і на посилення агітаційно-пропагандистської роботи як у західних областях, так і в інших регіонах України, то певна частина підпільників була легалізована із завданням влаштовуватись на роботу в різні установи, здобути авторитет серед нового оточення, добиватись керівних посад у школах, малих підприємствах, сільських кооперативах тощо, не відмовляти від мобілізації до Червоної Армії, видавати себе за прихильників радянської влади, вступати до комсомолу тощо. Такими заходами переслідувалась мета проникнення і закріплення оунівців у різних владних, господарчих, навчальних, культурно-освітніх структурах.

Найбільший інтерес у цьому плані для керівництва ОУН(б) становили східні райони України, оскільки воно вважало, що успіху в боротьбі з радянською владою можливо досягти тільки за умови охоплення своїм впливом всієї території України. Діяльність оунівського підпілля націлювалась на виконання трьох першочергових завдань з відповідною зашифрованою, а саме: «Дажбог» — переведення професійних кадрів у глибоке підпілля, припинення відкритих збройних сутичок з правоохоронними та іншими органами влади, окрім спеціально спланованих дій малих груп; «Олег» — робота серед молоді по схиленню її на свій бік та «Орлик» — поширення свого впливу на східні області України¹⁰.

Вводилася нова градація щодо членства в організації: член організації, кандидат в члени організації та «симпатик»¹¹. До членів організації відносились підпільники, які були добре відомі серед свого оточення і проявили себе на конкретній роботі (акціях). Ті, що знаходились в організації недовгий час або не брали участі в яких-небудь акціях, вважались кандидатами. Про це вони не повинні були знати, їм доручали нескладні завдання, поки йшов час їхньої перевірки та випробування з наступним переведенням у членство або навпаки. «Симпатиками», як правило, вважались ті люди, які співчували ОУН і допомагали їй як могли. Категорія «симпа-

тиків» вважалась оунівцями базою поповнення своїх рядів та постачання харчу, одягу, медикаментів тощо.

Великі втрати в живій силі, особливо кадрового складу спецпідрозділів ОУН(б), посилене агентурне проникнення до їхніх лав радянських органів держбезпеки та внутрішніх справ, нові тактичні гасла керівників організації змусили внести зміни у структуру самих підрозділів. Так, військова розвідка, що діяла у великих формуваннях УПА, об'єднувалася з СБ і отримала нову назву «розвідочна референтура»¹². Основним її завданням було вести розвідку та контррозвідку серед членів ОУН, старшинського складу УПА і здійснювати теракти.

З урахуванням можливостей організаційних ланок було визначено найбільш оптимальну структуру спецпідрозділів як у великих проводах, так і на районному рівні. На думку керівників ОУН, саме районний провід мав бути основним осередком підпілля у боротьбі з радянською владою. У багатьох керівних вказівках ними наголошувалося на необхідність «протиставити свій район більшовицькому, інакше ми не уціліємо»¹³.

У тих проводах, де не було проблем з кадрами, спецпідрозділ мав два відділи: розвідувально-інформаційний та поліційно-слідчий¹⁴. При них діяла т.зв. довідкова ланка, де зберігалася вся здобута інформація. Розвідувально-інформаційний відділ займався добуванням необхідної інформації, за допомогою своїх таємних помічників. Отримані від них матеріали, за якими необхідно було проводити розслідування або перевірку, передавалися до другого відділу. Поліційно-слідчий відділ також здійснював арешти, затримання підозрілих та тих, хто знаходився в розшуку, їхню охорону та виконання вироків.

Сурові умови підпілля внесли свої корективи, і ці відділи незабаром злилися в один під назвою «референтура СБ» з цими ж функціями. Як правило, кістяк груп спецпідрозділів, які діяли при великих організаційних ланках, складався із референта СБ, його заступника (або технічного референта), 1–2-х слідчих та секретарки. Між такими групами могли бути відмінності лише в кількості співробітників. Наприклад, більше слідчих, наявність спекур'єра для виконання особливих доручень, декілька заступників.

Структурно спецпідрозділи, з певною долею умовності, можна розділити на групи вищої та низової ланки. Районному референту СБ підпорядковувались підрайонна референтура (у складі референта і слідчого), кушовий та інколи станичний, які у багатьох документах проходили під назвою інформаторів СБ. Перед останнім стояло завдання здобувати інформацію про стан у кожному селі (або місцевості), відслідковувати всі події, аналізувати і передавати отримані матеріали в підрайон або район. Вони мали свою мережу довірених осіб, які симпатизували ОУН і виконували їх доручення з дотриманням певних вимог конспірації. Це була основна інформативна база спецпідрозділу.

Починаючи від району і вище (надрайон, округ, область), працівники спецпідрозділу належали до вищої ланки і окрім виконання агентурної оперативної роботи на контрольованій підпілля території слідували за виконанням обов'язків їхніми колегами із нижчої ланки, допомагаючи досягти належного професійного рівня. З цією метою практикувалося стажування есбістів нижчої ланки у вищій з виконанням конкретних доручень (участь в арештах, слідстві, допитах, організація охорони і т.п.).

Інколи досвідчені працівники спецпідрозділу (обласних, крайових проводів) направлялись у районні (підрайонні) групи, де виконували роль і кураторів, і виконавців, передаючи свій досвід. Кожна група спецпідрозділу при райпроводі повинна була мати боївку (7–8 осіб).

Апарат негласних помічників, яким користувались працівники спецпідрозділу, складався із агентів (інколи їх називали розвідниками) та інформаторів. Агенти підбирались як із учасників підпілля, так і з місцевого населення. В інструкціях по роботі з агентурним апаратом зазначалось, що агенти необхідно підбирати з людей, які виконували роль донощиків, тобто розповідали про все, що знали, до того ж проявили себе позитивно, показали вміння та бажання викривати ворогів ОУН(б), виконувати доручення вчасно, у відповідності з вимогами конспірації¹⁵.

У кожному випадку, коли підпільник-есбіст розглядав якого-небудь донощика як можливого кандидата на роль агента, йому потрібно було зібрати на останнього додаткову інформацію і мати повну уяву про його фізичні та розумові дані, ідейність, обізнаність з людьми та місцевістю. Детальний аналіз отриманих матеріалів дозволяв працівнику спецпідрозділу прийняти остаточне рішення щодо його вербовки і переведення з донощиків до категорії агентів.

Успішна вербування закріплювалася відповідним документом під назвою «зобов'язання» з текстом: «Я, _____, даю добровільне зобов'язання чесно і сумлінно співпрацювати з органами СБ, повідомляти своєчасно про всіх ворогів, які виступають проти українського народу, хто б вони не були. Співробітництво з органами СБ я зобов'язуюсь тримати у суворій таємниці. Я попереджений, що за незбереження таємниці, відповідатиму перед революційним судом. Свою інформацію буду підписувати псевдонімом _____.

Дата. Підпис»¹⁶.

З урахуванням контингенту, з якого підбирались кандидати на вербування та їхнього загального рівня розвитку, есбісти вносили деяку деталізацію у вищевказане «зобов'язання». З одного боку, це повинно було конкретизувати завдання агента, а з іншого — підвищити активність агентурних зв'язків. Так, текст «повідомляти про всіх ворогів» змінювався на інший, більш конкретний, а саме: «доносити про всіх осіб, які вороже ставляться до нас (йдеться про ОУН. — Авт.), про всіх комуністів, про різні органі-

зації і осіб, які належать до них, про шпигунів, сексотів і тих, хто вороже ставиться до української справи»¹⁷.

Деякі зміни вносилися і там, де йшлося про відповідні санкції з боку організації в разі зрадництва агента СБ. Дослівно писалося так: «За найменше зрадництво несучи відповідальність своєю головою та членами своєї сім'ї». На завербованого агента заводилася анкета з його детальними біографічними даними, відомостями про сімейний стан, освіту, місце роботи.

Вся агентура поділялася на внутрішню та зовнішню. До внутрішньої належали агенти, що мали можливість безпосереднього вивчення середовища, яке цікавило працівників спецпідрозділу. Так, агенти з підпільників використовувалися для вивчення конкретних членів організації, на яких впала підозра. Агент з місцевих жителів, що входив до складу сільської адміністрації, вивчав поведінку активістів села, їхні зв'язки з районним начальством і т.п. До зовнішньої агентури належали ті, які не мали можливості безпосереднього вивчення і контролювання того середовища, що являло собою об'єкт уваги з боку спецпідрозділу. Така агентура, як правило, підбиралася з мешканців тієї місцевості, де діяло підпілля.

Найбільш цінною вважалася внутрішня агентура, оскільки у неї було більше можливостей здобувати потрібну інформацію. Щоб не допустити або, принаймні, перешкодити проникненню до апарату таємних помічників малоідейних, не здібних до цієї специфічної роботи людей, в інструкціях та наказах, що регламентували роботу з агентурою, детально вказувалися вимоги, яким мали відповідати кандидати на вербування.

Працівники спецпідрозділу намагалися вдосконалювати агентурну роботу. Для цього в деяких місцях були утворені т.зв. агентурні групи. Вони, частіше за все, діяли на районному рівні й у своєму складі мали районного агента та підпорядкованих йому 5–6 агентів. Така агентурна група за допомогою своїх інформаторів вирішувала завдання по збиранню потрібних відомостей. За ефективність діяльності всіх агентів та їх інформаторів перед працівниками спецпідрозділу відповідальність ніс безпосередньо районний агент. Поява агентурних груп, вірогідно, пов'язана з тим, що серед агентів були такі, які досить швидко опанували основи оперативної роботи, вміли застосовувати різні тактичні прийоми добування цінної інформації і робили це не гірше, ніж працівники спецпідрозділу.

Зрозуміло, що для уточнення інформації або з метою виховної роботи есбіст міг зустрітися з любим агентом чи інформатором, які входили до агентурної групи, однак вся «рутинна» робота покладалася на районного агента.

Працівники спецпідрозділу змушені були суворо дотримуватися певних вимог щодо будови апарату таємних помічників і роботи з ним. По-перше, діяла вказівка, що вимагала від них працювати з тими таємними помічниками, яких вони особисто підібрали. Передача агента іншому

працівнику СБ була винятком. Такими заходами керівники спецпідрозділу намагались підвищувати рівень довіри між працівниками та їх таємними помічниками, добиватися повної їх відповідності завданням і цілям, що стояли перед ними.

Про інші напрями роботи спецпідрозділу агенти, а тим більше інформатори, не повинні були знати. У загальному плані перед ними стояло завдання — виявляти (розробляти) ворожі українському націоналістичному підпіллю сили і представляти терміново інформацію. Кількість зустрічей не регламентувалась, це залежало від характеру виконуваних завдань. В більшості груп спецпідрозділу діяло правило, за яким треба було доповідати про хід виконання завдання кожні 10 днів, тобто на протязі місяця — три зустрічі. Це не стосувалось особливих випадків, коли необхідно було доповідати термінову інформацію. Такі ситуації також враховувались есбістами, ними для їх вирішення були заздалегідь розроблені окремі заходи, в основі яких враховувалась відстань від місця перебування агента до бази, де знаходився есбіст.

Працівники спецпідрозділу намагались знайти найоптимальніші шляхи здобування необхідної інформації та передачі її без перешкод і затримки керівництву. Про деякі «нововведення» у цьому плані можуть свідчити накази щодо розвідки. Для прикладу наведемо один із них — наказ для «комендантів СБ»:

«1. В зв'язку з тим, що функції розвідки СБ надані комендантам СБ підрайонів та районів, наказую з дня отримання цього листа розвідку покласти на себе. Розвідка повинна діяти таким чином: колишній станичний комендант СБ тепер не є комендантом розвідки в станиці. Станичний комендант має у себе декілька спецрозвідників — підлеглих безпосередньо йому, спецрозвідник має декілька інформаторів. Людей на спецрозвідників підбирати відповідальних, гідних та авторитетних.

2. Подання інформації повинно йти таким шляхом. Спецрозвідник, який зібрав інформацію за день, увечері того ж дня передає її станичному коменданту розвідки. Зібравши увечері інформацію від спецагентів, він оформляє і пересилає її підрайонному коменданту. Підрайонний комендант СБ збирає за ніч від станичних і вранці на другий день висилає в район (на приклад, що робиться в районі, в підрайоні в понеділок), щоб район знав у вівторок, зібравши матеріал на підозрілих осіб, посилає в район, безперебійно веде розвідку та контррозвідку»¹⁸.

Необхідно звернути увагу на досить цікавий аспект, який характеризує ставлення працівників спецпідрозділу до роботи з агентами. Адже, поняття «агент» у них асоціювалося з поняттям «розвідка», і СБ нерідко користувалася, як свідчить аналіз її документації, саме цим словом. З одного боку, слово розвідник було «приємніше», а з іншого — більше відповідало характеру роботи таємного помічника. Крім того, в невеликих

організаційних ланках, де не було необхідності тримати групу працівників спецпідрозділу, діяли лише його представники, які нерідко називались розвідниками. Так, в одному зі звітів надрайонній «Долина» вказувано, що «найменшою одиницею є район, в складі якого є референт, його заступник, троє оперативників та кілька поліцаїв..., в низах (мається на увазі від району і нижче. — *Авт.*) є лише розвідники (агенти), що безпосередньо зв'язані з оперативниками в районі»¹⁹.

На районному рівні з метою швидкого реагування на зібрану розвідниками інформацію створювали просту та надійну схему зв'язку між таємними помічниками і працівниками спецпідрозділу. Так, понад 8 місяців у м. Радехів (Львівська область) діяла резидентура СБ із 15 розвідників. Керувала нею резидент «Христя», яка забезпечувала «зв'язок між розвідниками районного проводу і районною боївкою СБ»²⁰.

Особлива увага з боку есбистів приділялася тим розвідникам, які виконували їхні доручення серед членів організації. Як правило, в районних проводах діяли т.зв. районні розвідники, «які слідували за діяльністю кожного члена ОУН»²¹. В інструкції «Робота розвідника всередині» давався перелік першочергових питань, на які необхідно було знайти відповіді. Зокрема, розвіднику пропонувалось зосередити свою увагу на керівникові організаційної ланки і вивчити ряд важливих моментів його поведінки: як він займається поповненням організації новими людьми, наскільки вміє згуртувати своїх підлеглих і визначити їхні обов'язки, чи користується авторитетом серед підпільників і місцевих мешканців, як він ставиться до своїх прямих обов'язків, наприклад, наскільки знає свою територію.

Якщо територія була вивчена ним недостатньо, розвідник повинен був з'ясувати причини цього і те, яким шляхом можна було б виправити цей недолік. Необхідно було вивчити реальні мотиви, що обумовлювали перебування керівника організаційної ланки на його посаді (виконує свої обов'язки лише заради матеріальної винагороди, чи навпаки — керує ідеями українського націоналізму). Не залишалися поза увагою і деякі аспекти приватного життя (ставлення до спиртного, паління, жінок)²².

Як бачимо, детальне вивчення за допомогою апарату таємних помічників життя та діяльності керівників і особового складу організації давало змогу вчасно виявляти випадкових, нестійких в ідейному плані, байдужих до підпільної роботи людей.

До найбільш поширеної категорії таємних помічників належали й інформатори. Кандидату в інформатори не обов'язково було повністю розділяти ідеї українських націоналістів; досить було, щоб він схвально ставився до ОУН. Основна вимога до нього — поставляти підпільникам потрібну їм інформацію. В одній із інструкцій зазначалося, що інформатором могла бути «люба людина, не дивлячись на її минуле: чи то він був комуністом, чи ворожим сексотом, донощиком, бандитом, порядним ха-

з'яном, чиновником, інтелігентом і т.п., тільки б виконував доручені йому завдання»²³.

Інформатори з місцевого населення залучалися до таємної агентурної роботи для з'ясування ситуації, яка складалася в населених пунктах. Ті з них, що підтримували таємні стосунки з працівниками спецпідрозділу районного рівня, поділялися на інформаторів всього району, районного центру та окремих середовищ²⁴. Перша категорія об'єднувала тих осіб, які мали можливість пересуватися по району і не привертати цим уваги з боку свого оточення та органів влади. Інформатори, які працювали і мешкали в райцентрі, займалися збиранням відомостей виключно в райцентрі. До третьої категорії належали інформатори, які працювали в установах, закладах, підприємствах, що перебували в полі зору бандерівців (школах, сільрадах, клубах і т.п.).

Всі працівники спецпідрозділу зобов'язані були без огляду на джерело інформації перевіряти, фільтрувати й аналізувати її. Не зовсім зрозумілу або сумнівну інформацію необхідно було уточнювати. Починаючи з району, референт-есбіст мав право зберігати у своєму архіві копії всіх повідомлень і записок, які він особисто готував і передавав «на гору», особливо «слідчо-оперативних» звітів.

Певну увагу про останні дає звіт Ковельського надрайону СБ, в якому була детально викладена інформація за період від 25 листопада 1946 р. до 21 січня 1947 р. Звіт складався з 9 розділів: 1) кількість розглянутих справ; 2) загальні пояснення до першого розділу; 3) найважливіші протоколи; 4) нове в тактиці НКВС; 5) кількість інформаційних пунктів; 6) кількість виготовлених «чорних листів»^{*}; 7) загальна кількість прибулого елемента зі Сходу; 8) діяльність боївки; 9) інформації.

У 1-му розділі, приміром, вказувалося, що за згаданий період було розглянуто 13 справ (12 з яких були заведені на зовнішню агентуру), страчено 23 особи і завербовано для роботи в СБ — 10. З 23-х страчених 12 осіб проходили по слідчих справах, а 10 — ні. Однак, їх спіткала така ж доля за заподіяну ними шкоду підпільникам (яку саме не пояснювалося). 4-ий розділ містив інформацію про конкретні дії представників правоохоронних органів (обшуки, засідки і т.п.) та деякі їх особливості, що раніше не були помічені. У 5-му викладена характеристика апарату негласних помічників: «Інформаційних пунктів — 59, ідейних — 42, шантажованих — 17, за гроші — немає»²⁵. Малось на увазі, що в апараті надрайону налічувалось 59 осіб (агентів або інформаторів), з яких більшість була завербована на ідейній основі і лише 17 — за допомогою шантажу. У 6-му розділі

^{*} Т.зв. «чорні листи» склалися на осіб, до яких, на думку оунівців, можна було застосовувати репресивні дії, виходячи з того, що вони реально або потенційно вороже настроєні до українського націоналістичного підпілля. — *Авт.*

повідомлялося, що всього виготовлено 12 «чорних листів» на 39 осіб. 8-ий розділ розкривав конкретні дані про діяльність боївки СБ (напади на бійців винищувального батальйону, на сільський кооператив і т.п.), а 9-ий містив інформацію по кожному адміністративному району окремо з викладенням усіх подій, які там мали місце²⁶.

З метою перевірки інформаційних джерел та здобутих ними матеріалів, працівники надрайонних груп спецпідрозділу підбирали собі інформаторів по всій території, яку контролювала їхня організаційна ланка, особливо в тих місцях, які для них були цікаві. Аналогічна ситуація складалась і в окружних, обласних та інших вищих ланках спецпідрозділу, які діяли у відповідності з тим, що інструктивно пропонувалось: «Організуйте своїх інформаторів в довільній кількості, довільного терену і середовища в залежності від їхніх вимог оперативного інтересу»²⁷.

На цьому рівні залучати до роботи інформаторів з низових кадрів підпілля (кущових, станичних або бойовиків) заборонялося, оскільки в умовах підпілля такі заходи могли спричинити появу взаємної недовіри між самими учасниками організації. В окремих випадках їх після перевірки та відповідної підготовки могли залучати до таємної роботи, якщо вони з власної ініціативи давали інформацію сигнального характеру працівникам спецпідрозділу. Найбільш здібні інформатори, завдяки своїй сумлінній роботі, переходили до кадрового складу спецпідрозділу. Уявлення про це дає витяг з протоколу допиту «П» від 22 липня 1952 р. про те, що він «був інформатором СБ, потім став адміністратором районної боївки СБ (переписував протоколи, проводив арешти, забирав у ліс людей). Бувши інформатором, я здобував відомості про діяльність військ МДБ, про запідозрюваних у зв'язках з МДБ, щомісячний звіт отримував від керівників станичних і кущових ОУН, а також із бесід»²⁸.

Зв'язок зі своїми інформаторами працівники спецпідрозділу здійснювали, крім особистих зустрічей, за допомогою т.зв. мертвого пункту (у вигляді дупла або металеві банки в лісі), де зосереджувався зібраний таємними помічниками матеріал та доручення і вказівки есбіста. Всі матеріали від інформатора з метою збереження конспірації обов'язково подавались у друкованому вигляді під псевдонімом. Керівник групи спецпідрозділу в надрайонному проводі зберігав у своєму архіві шифровані списки інформаторів надрайону у 2-х примірниках.

Копітка конспіративна робота з апаратом таємних помічників потребувала особливих умов для зустрічей з ними. Як правило, такі зустрічі проходили на т.зв. явочних квартирах, у спеціально підібраних для цього явочних місцях, або там, де умови відповідали вимогам конспірації. Найбільш цінну агентуру (не виключались й інформатори) приймали на явочних квартирах, підбиранню яких з боку керівників спецпідрозділу приділялася дуже велика увага.

Вони вимагали, щоб квартира для зустрічей знаходилась в такому місці, яке б гарантувало конспірацію і користування нею у будь-який час. Власником такої квартири мав бути «симпатик» організації ОУН(б) або ж досить надійна людина. Були випадки, коли окремі сім'ї, члени яких працювали в державних установах або проходили службу в Червоній Армії, розглядались як можливі кандидати для утримання явочних квартир. На таких людей, на думку оунівців, з боку владних структур була найменша підозра, а це давало змогу розраховувати на «спокійну» роботу з агентами.

Явочні квартири влаштовувалися в обласних, районних центрах, великих селах тощо. Квартири, на яких вели відповідну роботу керівники спецпідрозділу, підбирались на околицях районних містечок, що гарантувало більш-менш високий рівень безпеки та конспірації прийому на них агентури. При вивченні всіх питань, пов'язаних з підбиранням квартир для зустрічей з таємними помічниками, співробітниками спецпідрозділу не залишали поза своєю увагою і мешканців сусідніх будинків. Вони брались у т.зв. розробку, тобто вивчення, при необхідності за ними встановлювався таємний нагляд на предмет виявлення серед них осіб, які мали активні зв'язки з представниками влади. Явочні квартири за своїм призначенням були різними: для разового прийому таємних помічників, періодичного на короткий та тривалий час, а також явочні квартири-дублі на непередбачені екстремальні випадки і т.ін.

У роботі з таємними помічниками працівники СБ чимало часу витрачали на з'ясування питань, пов'язаних з перевіркою членів організації. Різні інструкції та накази керівників спецпідрозділу вимагали, щоб перевірка членів організації здійснювалася планово і регулярно. Терміново бралися в перевірку ті підпільники, відносно яких була отримана компрометуюча інформація. Арешт члена організації допускався лише у тих випадках, коли на нього були здобуті безсумнівні компрометуючі матеріали.

Вся отримана працівниками спецпідрозділу інформація заносилася до картотеки (на рівні району і вище) або в окремих зошит (від району і нижче). На осіб, які потрапляли в поле зору працівників спецпідрозділу, заповнювалась картка (прізвище, ім'я, по-батькові, псевдонім, дата і місце народження, освіта, заняття і т.п.). Знизу картки вказувався номер справи, якщо ця особа перевірялася разом з іншими і на них була заведена одна справа. На зворотному боці картки вписувався номер збірника з компрометуючими матеріалами на цю особу. Такі записи на картках давали змогу працівникам спецпідрозділу за короткий час ознайомитися з матеріалом і визначитися, на яку конкретну людину або групу осіб слід звернути більше уваги.

Вся картотека поділялася на декілька груп, перші дві з яких мали свої підгрупи — А, Б, В. На картки 1-ої групи заносились дані про розкритих і відомих учасникам підпілля агентів органів МДБ-МВС. Картки підгрупи А містили дані на тих осіб, стосовно яких малася достовірна інформа-

ція про їхню агентурну роботу на користь ворога; картки підгрупи Б — на тих, кого лише підозрювали в цьому; підгрупи В — на тих, хто добровільно зізнався у своїх агентурних зв'язках з противником, та на можливих кандидатів на перебування їх працівниками спецпідрозділу. Масив карток підгрупи Б був рухливим, оскільки після перевірки дані на підозрілих або переносились до підгрупи А, або знищувались, як такі, що не знайшли підтвердження.

На картки 2-ої групи заносили інформацію про всіх, кого підозрювали в агентурних зв'язках; про службовців і працівників радянських, партійних та громадських установ (голів колгоспів, радгоспів, керівників МТС, учителів, медичних працівників і т.п.); «вислужників радянського походження» — росіяні і українці зі східних областей УРСР; а також тих, що повернулися з примусових робіт з Німеччини. На останню категорію осіб звертали особливу увагу. Серед них, на думку керівників референтури СБ, могла бути найбільш кваліфікована агентура радянських правоохоронних органів.

На картки підгрупи Б цієї групи заносили дані на тих, що втекли від органів МДБ-МВС, з примусових робіт, з лав Червоної Армії; колишніх підпільників, які з'явилися до органів влади з повинною або переховувались від мобілізації до армії; на осіб, що пройшли фільтрацію органами держбезпеки або заарештовувалися ними; колишніх німецьких поліцаїв. На картках підгрупи В вівся облік місцевих мешканців, що працювали в державних установах; робітників, які ходили по селах у пошуках роботи і зупинялися там, де діяли підпільники і не було «істребків»*, або ж село знаходилось поруч з лісом; спекулянтів зі східних областей України, які приїжджали для закупівлі харчів; а також всіх тих, хто з тієї чи іншої причини викликав підозру у працівників спецпідрозділу.

До карток 3-ої групи заносилися відомості про офіційних працівників органів МДБ-МВС, «істребків», учасників спецгруп. 4-та група карток зосереджувала дані про представників радянської адміністрації і партпарат районних та обласних центрів, що були розташовані на території, охопленій впливом відповідних ланок підпілля. Серед цих осіб працівники спецпідрозділу повинні були звертати увагу, насамперед, на тих, хто завдяки своїм службовим обов'язкам мав можливість відвідувати будь-який населений пункт району чи області. Такі люди, на їхню думку, могли бути резидентами і носіями виключно секретної інформації щодо заходів проти ОУН(б).

До останньої, 5-ої групи картотеки потрапляли відомості стосовно колишніх помічників ОУН, які перейшли на легальне життя, попередньо сповістивши про себе правоохоронні органи. Матеріали на них необхід-

* «Істребки» — місцеві мешканці, які брали участь у боротьбі з оунівським підпіллям у складі «винищувальних батальйонів». — *Авт.*

но було збирати із різних організаційних звітів, протоколів та інших таємних джерел.

Працівники спецпідрозділу повинні були заносити до картотеки дані на всіх виявлених з 1944 р. агентів органів МДБ-МВС, в тому числі й на тих, хто перебував за межами України, оскільки не виключалась їхня поява на західноукраїнських землях. Викриті агенти з членів ОУН до картотеки не заносились, на них вівся окремий облік. Картотека кожного вищого осередку спецпідрозділу мала зосереджувати в собі відомості, що стосувалися людей та пов'язаних з ними подій на території, яка контролювалась. Це забезпечувало безперервний нагляд за надходженням матеріалів, і, в разі заміни есбіста, давало змогу новачку досить швидко визначитись, в якому напрямі доцільно вести роботу.

Працівники вищої ланки спецпідрозділу комплектували картотеку за територіальним принципом (район, надрайон, округ, область і т.п.). Якщо одна агентурна справа стосувалася декількох осіб, які були з різних районів або областей, то самі картки з позначками на них зосереджувались в одному місці, т.зв.гнізді. Такий метод формування «банку даних», без якого не могла успішно працювати спецпідрозділ, знімав ряд проблем. По-перше, всі необхідні дані на основний контингент осіб, які з тих чи інших причин були об'єктом зацікавленості з боку працівників спецпідрозділу, не тільки заносилися до картотеки, але й своєчасно поповнювались. По-друге, оперативне користування зібраними матеріалами забезпечувало в необхідний термін виконання найважливіших завдань, що стояли перед спецпідрозділом.

Досить яскраво про цю роботу з картотекою свідчить протокол допиту колишнього есбіста «К» від 3 лютого 1948 р.: «...У кожному куці ОУН я мав так званих інформаторів. Вони фактично були керівниками СБ кущового проводу і оскільки карної роботи не вели, всі зібрані матеріали в письмовій формі передавали мені. Я в районному проводі ОУН мав спеціальну квартиру, де були картки на всіх осіб, відомості на яких надходили. На картці я записував суть надісланих на ту чи іншу особу відомостей і передавав про це СБ надрайонного проводу ОУН по мірі накопичення матеріалів на особу чи прийняття заходів репресій до неї. Про це я доповідав щомісяця в СБ надрайону... Багато відомостей про ворожі настрої осіб до ОУН надходило від самих учасників підпілля ОУН, які займалися доставкою пошти, заготівлею харчу і т.п.²⁹

Працівник-есбіст про свої поточні справи мав говорити лише зі своїм керівником, а з іншими підпільниками, в тому числі колегами, такі розмови вести суворо заборонялося. Вся документація мала бути детально класифікована і зберігатися у різних місцях. При собі працівнику спецпідрозділу дозволялося мати лише ті документи, над якими від працював сьогодні, а всі інші ховалися в т.зв. архіві. Сам архів, про місце знаход-

ження якого могли знати лише керівник-есбіст, архіваріус-канцелярист та два бойовика, а також хто-небудь із організаційної ланки вищого рівня, являв собою набір металевих ємкостей (банок), куди складалися матеріали та документи конкретної структури спецпідрозділу.

Здебільшого надрайонні групи спецпідрозділу мали в своїх архівах ємкості з копіями документів, над якими працювали їхні колеги з районних ланок. Така вимога забезпечувала поновлення необхідних матеріалів у районній структурі референтури СБ у випадку знищення архіву, втрати або захоплення його ворогом.

Все, що потрапляло до архіву, перебувало під суворим контролем. У кожній ємкості повинна була бути номенклатура документів, що зберігалися. Копії цих номенклатур знаходилися в інших ємкостях для того, щоб зменшити вірогідність фізичного знищення таємних документів та сприяти більш оперативному їх використанню. В архіві мали бути: картотека у вигляді зошита, повідомлення, інформаційні звіти, протоколи, учбові матеріали (для перепідготовки працівників спецпідрозділу), схема організаційної побудови правоохоронних і державних органів, некрологи на вищій керівній склад та підпільників-есбістів, загально-теренові (територіальні) звіти, вишкільні пропагандистські матеріали, особисті документи, списки працівників-есбістів та опечатана і завірена підписом відповідальної особи (архіваріусом чи людиною, яка його заміщає) папка з важливими матеріалами³⁰.

Ситуація для оунівського підпілля в різних місцях західних областей УРСР була далеко неоднаковою і це суттєво впливало на організацію роботи спецпідрозділу. Архівні документи наочно характеризують умови, в яких йому доводилося вирішувати поставлені перед ним завдання. В цьому плані цікава записка референта (керівника) Стрийського районного проводу ОУН(б) «Сергія», який 23 липня 1949 р. звітував до «вищої інстанції»: «...Тут я застав великій застій на всіх ділянках роботи. Зі смертю «Сашка» і «Уласа» порушилися всі зв'язки. Тут витворюються страшні справи. Від зими до сьогоднішнього дня ніхто не перевірявся працівниками СБ. Є підозри на багатьох людей, і тому нема ким укомплектувати район. Явні донощики всюди кишать, нікому їх нищити. Два місяці на території ніхто не бачив есбіста... 25 сіл Стрийщини не мають станичних і вже немає з кого призначати... Зараз посилюється проведення облав, на кожному кроці — засідки... Населення ще тримається, але не вірить нам»³¹.

Така безрадісна ситуація свідчила, що навіть там, де оунівське підпілля пустило глибокі корені (на території Львівської області базувався керівний склад ОУН(б) протягом всього часу існування організації як єдиної підпільної структури), не завжди ефективно діяли члени підпілля, в тому числі й ті з них, хто належав до спецпідрозділу. Цілеспрямована політика органів радянської влади з ліквідації українського націоналістичного

підпілля давала свої результати. Наприкінці 40-х рр. в організаційному плані воно по суті вже не існувало як єдине ціле. Реально діяли в різних місцевостях західних областей УРСР лише окремі надрайонні та районні проводи з невеликою кількістю кадрового складу.

Звичайно, у доповідних записках та інформаційних зведеннях правоохоронних органів ще називалися кодовані назви різних організаційних ланок ОУН(б) (країв, земель, областей), однак їхній стан був абсолютно невтішним. Структура підпілля формально існувала від центру до низу, але була без надійного постійного зв'язку і настільки обезкровлена, що кадровий склад навіть найбільшої організаційної ланки — Краю разом з провідниками та зверхниками налічував лише декілька десятків осіб.

Керівники ОУН(б) робили відчайдушні спроби змінити ситуацію на краще, використовуючи всі наявні можливості спецпідрозділу. Учасникам підпілля, як правило, вже не дозволялося виконувати будь-які заходи без участі чи контролю працівників СБ, особливо, якщо від цього залежало саме виживання підпілля. З цією метою були накреслені певні завдання.

По-перше, необхідно було закріпитись на території східних областей України. Для реалізації цього наміру існувало підгрунтя, оскільки після відомих подій 17 вересня 1939 р. чимала частина безробітного населення західноукраїнських земель переїхала до промислових центрів Східної України. Так, тільки зі Львівщини до Донбасу виїхало 13,4 тис., а в інші області — 2,1 тис. осіб³².

Працівники спецпідрозділу намагалися підбирати з членів ОУН осіб, які мали родинні чи інші стосунки з мешканцями півдня або сходу України, виявляти місцевих «східняків» (хто прибув у довгострокове відрядження, за сімейними обставинами і т.п.) і проводити з ними відповідну роботу з метою отримати інформацію на людей-вихідців із зазначених регіонів України і лояльно настроєних до оунівців.

Цих людей планувалося після перевірки використовувати в розповсюдженні націоналістичних ідей, будівництві схованок-бункерів, куди могли б прибувати кадрові члени організації і вести агітаційно-пропагандистську роботу на користь ОУН(б). Пошук шляхів «появи» на сході здійснювався і за іншими напрямками. Так, керівник референтури СБ надрайонного проводу «Срібний» (Львівська область) дав доручення своїй розвідниці «С» разом із сім'єю переїхати до Запорізької області, купити хату, в якій обладнати бункер для укриття оунівців, що періодично могли б туди приїжджати і вести пропаганду. Іншій своїй підлеглий «П» есбіст доручив встановити адресу «Б» — колишнього мешканця м. Боярки (Київська область). Згодом, отримавши всі необхідні дані на останнього, «Срібний» встановив з ним особистий зв'язок³³.

По-друге, ставилося завдання створити запасну сітку ОУН(б). Цим заходом планувалося вирішити кадрову проблему, тобто створити нові

організаційні ланки із залученням людей, які раніше не були в підпіллі і не виявили свого негативного ставлення до органів влади. Учасники таких ланок не повинні були займатися націоналістичною діяльністю, а лише вивчати «вишкільні матеріали» націоналіста-підпільника, засвоїти ідеї ОУН(б) і бути готовими в перспективі до конкретних дій. Всю відповідальну роботу по формуванню вищезазначених ланок було покладено на спецпідрозділ. Єсбісти намагалися підбирати, вивчати і перевіряти людей, встановлювати з ними особисті стосунки і готувати з них ідейних націоналістів. Така робота не набула великого розмаху, хоча в деяких місцях досягла певного успіху, зокрема у Львівській області, де у квітні — грудні 1951 р. у більшості районів було створено запасну сітку ОУН(б)³⁴.

Однак, ці та інші заходи не могли змінити загальної ситуації. Оунівське підпілля катастрофічно зменшувалось, втрачаючи свої кадри, в тому числі й керівні. На місце останніх призначались працівники спецпідрозділу, які мали авторитет серед підпільників. У зв'язку з тим, що підпілля наприкінці 40-х рр. складалося з окремих груп, учасники яких не бажали з'являтися з повинною до органів влади, обравши шлях терору і диверсії, поповнення керівних ланок працівниками спецпідрозділу об'єктивно припинило функціонування референтури СБ як окремої структури ОУН(б).

Примітки

¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 69.

² Див.: Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 72. — Арк. 66–67.

³ Там само. — Т. 49. — Арк. 348.

⁴ Там само. — Т. 72. — Арк. 43.

⁵ Там само. — Т. 5. — Арк. 314.

⁶ Там само. — Т. 23. — Арк. 166.

⁷ Сергійчук В. Боротьба советской влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях. — 2000. — Листопад. — С. 50.

⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 58. — Арк. 26.

⁹ Там само. — Т. 23. — Арк. 118.

¹⁰ Там само. — Т. 31. — Арк. 246.

¹¹ Там само. — Т. 26. — Арк. 226.

¹² Там само. — Т. 23. — Арк. 96.

¹³ Там само. — Т. 5. — Арк. 331.

¹⁴ Єфименко В.П. Інформативна робота СБ ОУН (С.Бандери) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції. 22–28 квітня 1995 р. — К., 1996. — С. 103.

¹⁵ ДА СБУ. — Т. 20. — Арк. 172.

¹⁶ Там само. — Арк. 174.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. — Т. 22. — Арк. 199.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3828. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2.
- ²⁰ ДА СБУ. — Т. 75. — Арк. 71.
- ²¹ Там само. — Т. 32. — Арк. 251.
- ²² Там само. — Т. 20. — Арк. 192.
- ²³ Там само. — Арк. 179.
- ²⁴ Єфименко В.П. Інформативна робота СБ ОУН (С.Бандери). — С. 104.
- ²⁵ ДА СБУ. — Т. 22. — Арк. 268.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — Т. 21. — Арк. 304.
- ²⁸ Там само. — Т. 20. — Арк. 147.
- ²⁹ Там само. — Арк. 95.
- ³⁰ Там само. — Т. 17. — Арк. 126.
- ³¹ Там само. — Т. 20. — Арк. 259.
- ³² Кондратюк С. Діяльність тимчасових органів влади в Західній Україні у вересні-грудні 1939 р. // Право України. — 2001. — № 1. — С. 131.
- ³³ ДА СБУ. — Т. 31. — Арк. 143–144.
- ³⁴ Там само. — Т. 26. — Арк. 264.